

## **Hudba k ohňostroju** **Variácie na témy Darwina, Dostojevského a Merežkovského**

*Ladislav Kováč*

Tri a pol miliardy rokov – možno pár stoviek miliónov rokov viac alebo menej – vyvíja sa život na Zemi. Ako začal, to ešte poriadne nevieme. Určite jeho prvé formy boli jednoduché, málo usporiadané. Skôr oheň ako kryštál. Prejdime k inej metafore: po celé tie miliardy rokov, až doteraz, sa jednotlivé formy života, biologické druhy, škriabali po strmých bralách evolúcie nahor, ku stále vyššej usporiadanosti a komplexnosti. Lezú tak, že naslepo habkajú na všetky strany. Tie druhy, čo šliapnu povedľa, vypadnú zo steny a zahynú. Iné volia neliezť ďalej a zubami-nechtami sa držať dosiahnutej výšky. Pravda, len dovtedy kým ich ďalšie, čo sa tlačia na ich miesto, nezhodia. A ešte iné zakaždým keď nájdu nové záchyty a stupy sa podvihnú vyššie. Šplhajú ďalej. A stále rýchlejšie. Prvolezec: náš biologický druh, *Homo sapiens*.

Keď na biologickú evolúciu nadviazala na úrovni nášho druhu kultúrna evolúcia, evolučná rýchlosť ešte závažne narástla. Kým rýchlosť evolúcie nebola príliš veľká, platil v nej Darwinov princíp „prirodzeného výberu“: v evolúcii pretrvávalo to, čo do sveta nejakým spôsobom „pasovalo“, čo s ním bolo v súhlase – nevhodné bolo vyradené. Pri veľkej rýchlosti evolúcie princíp prestáva platiť. Evolúcia sa začína meniť na *parabolúciu*. Veci a javy vznikajú rýchlo v najrozmanitejších podobách, mihnú sa ako svetelné záblesky a zase miznú. Ak život začal kedysi ako oheň, divoký a neusporiadaný, a postupne bol spútaný darwinovským prirodzeným výberom, dnes ako by sa vo svojich najvyšších formách vymykánil výberu spod kontroly a stával sa nespútaným pestrofarebným ohňostrojom. Ľudský svet, a s ním i svet ľudskej kultúry, sa mení na *ontický ohňostroj*.

### **Veľký inkvizítor Fjodora Dostojevského**

Kam až vyliezol po náročnej stene evolúcie biologický druh *Homo sapiens*? Čo je to za druh? Kam smeruje? Aké sú jeho ďalšie šance? To sa paralelne so svojím súčasníkom Charlesom Darwinom (1809-1882), ale nezávisle od neho, pokúšal vybádať Fjodor Dostojevskij (1821-1881). Tomuto skúmaniu zasvätil Dostojevskij svoje literárne dielo. V kondenzovanej podobe sú výsledky jeho výskumu vyjadrené textom príbehu o Veľkom inkvizítovi, ktorý vyrozprával Ivan Karamazov svojmu bratovi Aljošovi. Toto krátke rozprávanie (v slovenskom preklade *Bratov Karamazovcov* zaberá dvadsať strán) býva označované za najveľkolepejší text svetovej literatúry.

Dej príbehu sa odohráva v 16. storočí, v Seville, v dobe inkvizície. Má dvoch aktérov: Ježiša a Veľkého inkvizítora. Veľký inkvizítor hovorí k Ježišovi, ktorý sa po 15 storočiach vrátil na Zem, bol rozpoznaný a stal sa väzňom inkvizície. Veľkému inkvizítovi pripadá Ježiš ako snilko, utopista, neznalý ľudskej prirodzenosti. Chcel dať ľuďom slobodu, bez toho aby si bol vedomý, že ľudia ozajstnú slobodu nepotrebujú. Boja sa jej. Nepatrná menšina vyvolených by možno dokázala splniť Ježišove očakávania, no stá milióny priemerných ľudí sa im celkom vymykajú. On, Veľký inkvizítor, a jeho spolupracovníci, tiež predstavujú menšinu. Ale inú: menšinu múdrych ľudí, ktorí vidia realisticky do povahy sveta a o človeku si nerobia ilúzie. Rozhodli sa urobiť priemerných ľudí, tú ohromnú väčšinu ľudstva, šťastnými a sú na dobrej ceste, aby sa im to podarilo. Konajú v Ježišovom mene, ale opravujú

jeho dielo, menia utópiu na skutočnosť. Preto ho po návrate na Zem uväznili; nepotrebujú, aby im v úspešnom diele prekážal. „Prisahám, človek je slabšia a nižšia bytosť, ako si si ty o ňom myslel“, poučuje Ježiša. Chce ľudstvo nasýtenie – nech ho má. Chce hry – treba mu ich poskytnúť. Najmä mu však treba dať jednoduchú zrozumiteľnú vieru, bezpečie spoločného pohľadu na svet. Lenže tým nemôže byť pravda hľadania a pochybovania, slobodné rozpoznávanie dobra a zla, ale názorová istota, podložená spoľahlivosťou a istotou moci, ktorej sa ľudia ochotne podriaďujú. Práve táto istota dáva ľuďom pocit slobody. Že iba ilúziu slobody? Akúže ilúziu, ak o nej nik nepochybuje?! Oni sami, Veľký inkvizitor a jeho druhovia, jediní nie sú a nemôžu byť šťastní, pretože oni jediní vidia a vedia – ale tajomstvo skutočného poznania si nechávajú pre seba; keby ho vyradili, všetko by sa rozsypalo.

To všetko Ježišovi vykladá Veľký inkvizitor na prvý pohľad sebavedome; povedali by sme dnes: sťaby vedec na vedeckej konferencii. Ale spomedzi riadkov sa dá vyčítať, koľko je v ňom neistoty a pochybností. Veľký inkvizitor je v podstate Veľkým skeptikom. Sebaklamne sebaistý, kdesi v nevedomých vrstvách svojho Ja dúfa, že Ježiš s ním bude diskutovať, jeho tvrdenia vyvracať, bude ho chcieť presvedčať, že sa mýli a tým mu dávať dôvody, aby si veril. Ježiš ho pokojne počúva. Jeho tvár vyjadruje porozumenie. Tento Ježiš Ivanovho rozprávania zrejme nie je jedným z prorokov, zaslepený fanatik jedinej viery. Je niekým iným, než akým by ho chcel mať Veľký inkvizitor. Dostojevského Ježiš nie je človek. Ani Boh. Je symbol. Symbol pravdy. Tej pravdy, ktorá leží mimo ľudského sveta a je teda človeku neprístupná. Preto Ježiš v tomto Dostojevského príbehu po celý čas **nepovie jediné slovo**. Počúva, ale mlčí...

...Tak, ako mlčí vesmír, ktorému už po tri tisícročia stavajú niektorí z nás oné nástoječivé otázky o tom, kto sme, kam smerujeme a v čom spočíva ľudské šťastie. Nevieme: nik nám neodpovedá. Poznanie si vydobýjame iba sami, po malinkých kvapôčkach.

## Veľká disparita dejín

Kto sú to tí niektorí z nás, čo stavajú neústupčivé otázky? Koľko ich je? Sú to dve kategórie ľudí. Obidve nachádzame v Dostojevského texte, ak ho analyzujeme z nadhľadu ľudí, čo majú za sebou skúsenosť dvadsiateho storočia. Prvou kategóriou sú Proroci, tvorcovia mýtov, náboženstiev, veľkých filozofických koncepcií sveta. Nebolo ich veľa v dejinách. A predsa ich idey rozhodli o tom, ako videla a chápala svet veľká väčšina ľudstva. K veľkým svetovým náboženstvám sa hlásia miliardy ľudí, no ich pôvodcami bolo iba zopár jedincov. Bertrand Russell vo svojich Dejinnách západnej filozofie pripisuje vytvorenie hlavných prúdov modernej filozofie dvadsiatimšiestim filozofom.

Druhú kategóriu predstavujú premýšľajúci ľudia, ktorí boli opakom fanatikov a utopistov. Nazvime ich skeptikmi. Napádali a problematizovali diela prorokov, búrali mýty. Tiež ich bolo málo. Nemali to ľahké – človek je vo svojej biologickej podstate **mýtofil**, potrebuje prehľadné, úplné, nespochybniteľné vysvetlenie sveta a to mu môže poskytovať iba mýtus. Kto ho o mýtus oberá, stáva sa jeho smrteľným nepriateľom. Nepreženieme, ak povieme, že po Zemi chodí dnes šesť miliárd živých tvorov, posadených mýtami. Nedajme sa mýliť: cynický pohľad na svet, alebo ontologický pragmatizmus bývalých vyznávačov komunistického mýtu, či postmoderné spochybňovanie akéhokolvek objektívneho poznania sú tiež iba špecifickými formami mýtov.

Tento malý počet ľudí, či z kategórie prorokov alebo skeptikov, tvárnil ľudské dejiny. Isteže, beh dejín vždy závisel od mnohých premenných, demografie, podnebia, spôsobov výroby a výmeny tovarov, vlastností vyrobených artefaktov. Samotné ľudské vedomie možno považovať za púhu „monomolekulárnu vrstvičku“ na mohutnom oceáne nevedomia, ktoré riadi konanie každého jednotlivého človeka. Navyše v dejinách vládne náhoda; v bodoch dejinných nestabilit ona určuje, ktorým smerom sa budú dejiny ďalej uberať. No konkrétnu

podobu vždy dejinám vtlačal existujúci mémový fond, a z neho najmä idey ktoré sa zrodili v hlavách prorokov a skeptikov. Skutočnosť, že o povahe sociálnej skutočnosti, ktorá sa týka všetkých ľudí, rozhodovali idey iba malého počtu jedincov, bola nazvaná *Veľkou disparitou*.

Moderná veda Veľkú disparitu neprekonalala. Ba dala jej ešte ďalšie podoby. Stále viac ľudí využíva artefakty techniky, no títo ľudia naďalej vyznávajú tradičné mýty, ktoré sú protikladné tým ideám, čo k artefaktom viedli. Amerika nemala problém technicky perfektným vojenským zásahom pomstiť sa za 11. september 2001, keď činom teroristov bol zničený jeden z jej dominantných symbolov. Pritom v tejto vedecky a technicky najúspešnejšej krajine na konci 20. storočia iba menej ako polovica dospelých vedela, že Zem za rok obehne okolo Slnka, iba 21% dokázalo definovať DNA a iba 9% rozumelo čo je molekula. 94% dospelých Američanov verí v Boha, 89% verí že existuje nebo a 73% aj peklo a Diabol, 36% verí na duchov, 37% uznáva astrológiu a 23% sú presvedčení že duše sa prevetľujú. Iba 9% Američanov uznáva, že človek sa vyvinul z nižších foriem života bez božieho zásahu, 40% akceptuje výklad evolúcie ako procesu riadeného Bohom a 47% je presvedčených, že človek bol stvorený Bohom pred menej ako desať tisíc rokmi. Ako v roku 2001 napísal teoretik vedy D. S. Greenberg, *„nešťastná, nedemokratická pravda je, že v Spojených štátoch, a tak isto v iných krajinách, veda prosperuje za stavu, keď verejnosť nerozumie podstate vedy“*.

Ibaže: rozumejú vôbec „podstate vedy“ aspoň tí, ktorí ju robia, samotní vedci, alebo tí, ktorí jej poznatky technicky využívajú, technici, ekonómovia a politici? Ovládajú ju? Usmerňujú jej evolúciu? Tušia aspoň kam sa jej evolúcia uberá?

### **Ultimátna doba: nový Veľký inkvizítor a Inkvizítorčekovia**

Stáva sa zrejmým: nik z ľudí vedu, a na nej postavenú techniku, nemá pod kontrolou a nemá vplyv na jej evolúciu. Ani nie tí výnimoční jedinci, čo kedysi v rámci Veľkej disparity tvorili veľké idey a mýty, alebo tí, čo ich spochybňovali. Nijaký Ježiš, ani nijaký Veľký inkvizítor z Dostojevského príbehu.

To celkom iný Veľký inkvizítor získal moc nad svetom. Nemá ľudskú podobu, nemá vedomie, nevedel by Ježišovi vykladať svoje zámery, nepotrebuje nič dokazovať ani nič vyvracať. Privlastnil si vedu a techniku a tie mu dávajú ohromnú silu. Trh, tento všemocný Veľký inkvizítor 21. storočia, má všetky predpoklady pre to, aby uskutočnil zámer Veľkého inkvizítora z Dostojevského príbehu: dať ľudstvu masové šťastie. Dať priemernému človeku, stámiliónovým masám nasýtenie a bezpečie. Keď uspokojí tieto dve bazálne potreby, naplno sa môže venovať uspokojeniu potreby tretej: potreby vyznať sa vo svete, nepociťovať úzkosť z neznámeho a nepochopiteľného, všetko vedieť a všetkému rozumieť. K tomu trh nepotrebuje vedu: vedecké vysvetlenia sú fragmentárne, nedokonalé a stále zložitejšie a nezrozumiteľnejšie. Neuspokojujú priemerného človeka; skôr naopak. Trh s tým však nemá problémy – ponúka to, čo priemerný čitateľ, poslucháč, divák chce čítať, počuť, vidieť, aby sa nebál a bol si istý sám sebou. Vedu trh potrebuje na mnoho iných vecí, ktoré poskytujú spokojnosť priemernému človeku. Potrebuje ju mimo iné na to, aby mu vymýšľala stále účinnejšie prostriedky masovej komunikácie a plnila ich stále novým obsahom. Vedcov si kúpi a mnohí z nich mu spoľahlivo slúžia: rok čo rok sú tieto prostriedky dokonalejšie. Ale potrebuje aj iných vzdelaných ľudí, nielen vedcov; potrebuje vymýšľačov príbehov, obrazov, klebiet a senzácií. Už to však nemusia byť naslovovzatí znalci, špecialisti v rôznych odboroch, talentovaní tvoriví umelci, ľudia vlastných názorov a samostatne mysliaci. Rýchlo prirastá nový typ publicistu: zasadne k počítaču, spustí si internetový vyhľadávač, z angličtiny preloží, prípadne „tvorivo“ parafrázuje, údaje či komentáre z databáz, ktorých obsah už dnes má miliardy položiek a denne sa zväčšuje. Ako huby po daždi začína sa v prostriedkoch masovej komunikácie objavovať tento nový druh *hyperkomunikátorov*, absolútnych

pseudovšeznalcov. Za pár rokov týchto ľudských agentov, poslušných služobníkov komunikačného trhu, nahradia rýchlejšie, šikovnejšie a inteligentnejšie roboty.

To, čo takto masový čitateľ, poslucháč a divák dostáva, nie sú informácie a znalosti, ale **satisfakty**, ktoré uspokojujú jeho potrebu kognitívnej istoty a prehľadnosti. A k tomu stále viac **distrakty**, čo stále účinnejšie slúžia inej potrebe – potrebe zabávania sa. Trh začína formovať nový druh spoločnosti: spoločnosť zábavy (*fun society*). K publicistom typu internetových polyhistorov priraduje sa ďalšia komunikačná elita – **baviči**. Zdanlivo nerobia nič iné, len sa prispôbujú požiadavkám a vkusu nás. V skutočnosti však to **oni sami** takýmto spôsobom vytvárajú požiadavky a vkus priemerných ľudí, a teda absolútnej väčšiny ľudstva. To oni dnes vtlačajú podobu svetu. Keďže je ich hodne, sú temer nerozlíšiteľní a čoskoro ich nahradia automaty z dielni umelej inteligencie a umelého života, dali by sa hádam nazvať **Malými inkvizítormi** (Inkvizítorčekmi?). Svet kultúry, a cezeň ľudský svet vôbec, sa stáva doménou Malých inkvizítorov.

Veľká disparita dostáva inú podobu než mala donedávna. Baviči všetkých kategórií expanzívne obsadzujú teritória umenia. Teritória vedy stále viac zaberajú technovedci, pre ktorých je veda už iba služobníckou technikou (Malí inkvizítori vedy a techniky?). Tradiční mýtotvorci a skeptici sú vytlačaní z obidvoch tvorčích teritórií, umenia a vedy, a postupne možno odsudzovaní na živorenie v getách.

Čo v tejto situácii sa deje s mýtami, čo s ľudskou mýtofiliou? Spoločnosť zábavy má svoj **vlastný mýtus**. Jednoduchý: všetko je jasné, veda je vševetúca a technika všemohúca, stačí, keď každý jednotlivec sleduje záujem svojho potešenia a trh všetko zariadi ku spokojnosti všetkých. Vytláča a rozkladá, aspoň v západnej spoločnosti, tradičné mýty, najmä dominujúci mýtus židovsko-kresťanský. Na týchto tradičných mýtoch boli však postavené **všetky hlavné inštitúcie** západnej spoločnosti: morálka, právo, demokracia. Erózia tradičných mýtov labilizuje a nakoniec možno celkom rozložiť aj tieto nosné inštitúcie súčasnej civilizácie.

V tom je problém tejto fázy evolúcie ľudstva. Fundamentálny. Tento vývoj nie je trvalo udržateľný. Nezdá sa však, že by ho bolo možno zastaviť alebo zmeniť. Evolučná fáza, v ktorej sa bude ľudstvo v 21. storočí nachádzať, si možno vyžaduje samostatné označenie: **ultimátna doba**.

## Apostati Dmitrija Merežkovského

Dostojevského duchovný syn, Dmitrij Merežkovskij (1866-1941), vo svojej knihe *Julian apostata* zachycuje dramatické časy záverečného obdobia Rímskej ríše v 4. storočí. Boli to roky zmätkov, neistôt, nepokojov. Rúcali sa hodnoty. Autor popisuje správanie vzdelancov, ktorí to všetko sledovali. Niektorí z nich, medzi nimi aj vzdelanec najprominentnejší, cisár Julian, sa pokúšali vzdorovať a revoltovať – neúspešne, márne. Iní sa, poväčšine zo strachu alebo z prinútenia, prispôbovali novému, čo prichádzalo, aj keď sa im javilo ako regres a úpadok. Ale vari najpozoruhodnejší boli takí, čo mali jasnozrivé vedomie, že sú proti tomuto procesu bezmocní: zaujali postoj divákov a na túto dobu konca epochy sa pozerali ako na divadlo. Alebo ako na ohňostroj; zaujímavý, s vlastnou špecifickou krásou i ošklivosťou, ale ktorého plamene nakoniec všetko pohltia. I to, že oni sami v týchto plameňoch ohňostroja zahynú, brali s dôstojnosťou a stoickým pokojom.

Elita mýtotvorcov a skeptikov, čo po tisícročia určovali podobu kultúry, je dnes možno v podobnej situácii, v akej boli vzdelanci v Merežkovského románe. Časť sa pokúša vzdorovať, časť sa prispôbuje, časť možno volí postoj rezignovaných mudrcov, čo už len ako diváci sledujú evolučný ohňostroj. Pripomeňme si: keď v roku 1749 oslavovali v Anglicku jednu z politických udalostí ohňostrojom, skomponoval Georg Friedrich Händel svoju slávnú „*Hudbu ku kráľovskému ohňostroju*“, aby zmyslové potešenia účastníkov oslavy

z vizuálneho zážitku znásobil. Ohňostrojom ultimátnej doby určite získa na pôsobivosti, ak bude mať polyfónny doprovod, ktorý mu budú robiť diela umelcov všetkých proveniencií. Nezabudnime započítať k nim umelcov dnes zvlášť významných a potrebných: **vedcov** a **humanistov**. Hádám najmä oni by ohňostroju ultimátnej doby mohli dať svojimi premýšľaniami händlovský charakter harmonického a melodického plápolania...  
Až do konečného zhasnutia.